

Groniowski, Krzysztof

"Prowadzenie w żyzń křiستانيjskoj
rieiformy 1861 g.", P. A. Zajonczkowski,
Moskwa 1958 : [recenzja]

Przełłąd Historyczny 50/3, 628-632

1959

Artykuł umieszczoney jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

nariej⁸. Sprawa serwitutów w reformie uwłaszczeniowej 1864, (s. 46) została przedstawiona niedokładnie. Nie wydaje się uzasadnione używanie równorzędne terminów: służebność i dogodność. To ostatnie określenie nie obejmuje stosunków opartych na kontraktach, jest więc węższe od pojęcia serwitutu, pod które współcześnie, niekiedy nawet w urzędowych enuncjacjach podciągano ogólnie wszelkie chłopskie prawa typu serwitutowego, a co za tym idzie, również tzw. dogodności⁹. Termin serwitut przyjął się też w ustawodawstwie Komitetu Urządzącego i przepisach późniejszych.

Wpisy do tabel prestacyjnych, ujmujące chłopskie prawa do lasu i pastwiska dworskiego jako rzekomy ekwiwalent za powinności zniesione przez ukaz 1846 r. (s. 44), były najczęściej mistyfikacją ze strony dziedziców sporządzających tabele, obliczoną na przekonanie władz o konieczności utrzymania niektórych darmoch lub najmów przymusowych¹⁰.

Na s. 24 autorka wspomina, że reforma 1846 r. wywołała wśród ziemiaństwa falę oburzenia. Można dorzucić, że niektórzy właściciele od samego początku szukali środków obrony przed dalszą inicjatywą państwa, sugerowaną przez sformułowania ukazu. Już na przełomie sierpnia i września 1846 odbył się zjazd właścicieli ziemskich z powiatu lubelskiego, obradujący nad nową sytuacją i ustalający jednolity program działania w związku z dotkniętą w art. 5 sprawą oczynszowania¹¹.

Zbyt skrótowe, a przez to jednostronne są pierwsze zdania zakończenia, dotyczące ścierania się dwóch tendencji — rewolucyjno-agrarnej i reformistycznej. Mogą one czytelnikowi nasuwać wniosek, wbrew wymowie innych partii książki, że jedynym motorem przemian w rolnictwie tego okresu był ruch chłopski; analogiczną refleksję budzi niejasne sformułowanie zdania na s. 184, poświęconego genezie ukazów uwłaszczeniowych 1864 r.

Ogólnie oceniając studium Bortkiewiczowej, uznać je można za wartościową, bogatą w problematykę i źródła próbę nowego ujęcia przedmiotu, posuwającą naprzód dotychczasową wiedzę o stosunkach agrarnych Królestwa. Wskazuje ono równocześnie na pożyteczność i konieczność przeprowadzenia takich badań dla innych regionów.

Zbigniew Stankiewicz

P. A. Z a j o n c z k o w s k i, *Prowadzenie w żizń kriestianskoj rieforny 1861 g.*, Izdatielstwo Socialno-Ekonomiczeskoj Litieratury, Moskwa 1958, s. 468, 1 nlb.

W cztery lata po „Otmienie kriepostonogo prawa“ profesor Uniwersytetu Moskiewskiego P. A. Z a j o n c z k o w s k i wydał następną monografię stanowiącą jak stwierdza sam „kontynuację i rozwinięcie poprzedniej pracy“. Poświęcił ją problemowi realizacji reformy 1861 r. Skupianie uwagi dotychczasowej historiografii na przygo-

⁸ [A. Wielopolski], Pełniącego obowiązki Dyrektora Głównego Prezydującego w Komisji Rządowej Sprawiedliwości wykład powodów do prawa o okupie pańszczyzny, 21 kwietnia (3 maja) 1861. H. L i s i c k i, *Aleksander Wielopolski* t. II, Kraków 1878, s. 108.

¹⁰ Por. kwestionowanie tego rodzaju wpisów, dokonywanych w sposób oczywisty *in fraudem legis*, zawarte w uwagach warszawskiego Rządu Gubernialnego do tabel z pow. rawskiego. WAP Łódź, RGW, nr 1574, k. 23, 19, 24, 35—37 i in.

¹¹ Protokół kolejnych posiedzeń w papierach Wojciecha Ostrowskiego t. s. uregulowania stosunków włościańskich 1846. WAP Łódź, Archiwum Ostrowskich i Potockich z Maluszyna, nr II/7, p. 51.

towaniu, a nie na realizacji reformy Zajoncowski uważa za uleganie tradycji historiografii liberalnej.

Od ukazania się pracy E.A. Morochowca (1937 r.) poświęconej reformie 1861 r. minęło ponad 20 lat. Nowa synteza Zajoncowskiego jest pełniejsza, uwzględnia bowiem też historię realizacji reformy. Interesuje nas droga, którą do tego celu kroczył autor. Zajoncowski zbadał przede wszystkim pokaźną liczbę „ustawnych gramot“ (2457 z 11 gubernii) i układów wykupnych (2896 z 13 gubernii oraz 300 z Litwy, Białorusi i prawobrzeżnej Ukrainy). Do tego należy dodać badania uczniów profesora (W. I. B u d a j e w, A. G. K a r e w s k a, W. G. Z i m i n a) oraz kilku innych młodszych historyków, głównie z zespołu prof. W. J a c u ń s k i e g o, a również grupy pracującej specjalnie nad reformą w guberni moskiewskiej (m. in. B. G. L i t w a k). Podstawę badań Zajoncowskiego obok źródeł drukowanych stanowiły zespoły Głównego Urzędu Wykupnego i Głównego Komitetu Urządzenia Ludności Wiewskiej (Centr. Arch. Hist. Leningrad), w mniejszym stopniu Wydział Ziemi (Leningrad), III oddział kancelarii carskiej oraz papiery Wałujewa (Centr. Arch. Hist. Moskwa). Ponadto sięgnął autor do kancelarii generał-gubernatora w Centr. Arch. Litewskiej SRR i papierów D. Milutina w Bibliotece im. Lenina. Z akt lokalnych władz włościańskich autor wykorzystał pojedyncze woluminy zespołu gubernialnego urzędu spraw włościańskich w Charkowie, a poprzez badania swych współpracowników — także zespoły gubernialnych urzędów spraw włościańskich w Tule i Włodzimierzu (przeważnie „ustawne gramoty“).

Należy szczególnie podkreślić, że autor ocenia dotychczasową historiografię przedmiotu w znacznej mierze od strony rozwoju warsztatu naukowego, a zwłaszcza zastosowania metody masowej analizy „ustawnych gramot“ i układów wykupnych. We wstępie Zajoncowski zastanawia się nad wartością tych źródeł, nad sprawą wiarygodności i dokładności uzyskanych tą drogą rezultatów. Początki zastosowania omawianej metody autor wiąże z badaniami prowadzonymi w prowincjonalnych instytucjach pedagogicznych (Jarosław, Nowogród, Twer) w latach 1926—30, po wojnie zaś z jej wznowieniem z inicjatywy prof. W. Jacuńskiego. Autor dobitnie podkreśla, że pokaźny ilościowo dorobek historiografii radzieckiej w badaniach nad reformą posiada różną wartość, w szczególności krytykuje on badania ruchu chłopskiego w oderwaniu od konkretnego przebiegu realizacji reformy, omawianie zaś tej ostatniej bez znajomości podstawowego zasobu źródłowego. Brak analizy „ustawnych gramot“ i układów wykupnych w szeregu prac sprawił, że — jak stwierdza autor — nie wnoszą one nic nowego do przedmiotu badań. Ze spraw szczegółowych należy odnotować krytykę też artykułu F. C. G o r o w o j a opublikowanego w „Woprosach Istorii“ (1952), w sprawie przyczyn opóźnionego opublikowania ustaw 19 lutego (podobne stanowisko zajął w 4 lata później Z. S t a n k i e w i c z w „Kwartalniku Historycznym“).

Praca Zajoncowskiego składa się ze wstępu, rozdziału I o dekreтах 19 lutego i ruchu chłopskim wiosną 1861 r., rozdziału II o układaniu „ustawnych gramot“ (1861—3), rozdziału III o „ustawnych gramotach“, rozdziału IV o układach wykupnych, rozdziału V poświęconego reformie na Litwie, Białorusi i Prawobrzeżnej Ukrainie, dalej z zakończenia, bibliografii oraz indeksu nazw geograficznych. Badaniami swymi objął autor pierwsze 9 lat realizacji reformy, do lutego 1870 r. Jest to okres, w którym chłopom w myśl postanowień ustawy nie wolno było zrzec się nadziału.

Autor analizuje ustawy 19 lutego oraz na podstawie akt II Oddziału omawia okoliczności i przebieg ich ogłaszania (w Moskwie i Petersburgu uroczystość odbyła się 5 marca, na prowincji ogłaszanie rozpoczęło się 7 marca we Włodzimierzu, zakończyło dopiero 2 kwietnia w Kiszyniewie). Układanie „ustawnych gramot“ autor uważa za zasadniczy etap realizacji reformy stwierdzając równocześnie, że rządowi

nie udało się zakończyć tych prac w przewidzianym terminie. Pełny obraz realizacji reformy poprzez analizę „ustawnych gramot“ w rozdziale III autor stara się uzyskać biorąc za podstawę leninowski podział na regiony w „Rozwoju kapitalizmu w Rosji“. W każdym regionie autor zbadał pewną liczbę „ustawnych gramot“ oraz układów wykupnych. Często jest to badanie 1—2 powiatów w guberni, kiedy indziej wcześniejsze prace pozwoliły autorowi uwzględnić wszystkie powiaty określonej guberni (np. moskiewskiej). Problem „odcinków“ (odbierania chłopom przez dziedziców części ziemi) autor wiąże ze stopniem intensywności procesu wyzuwania chłopów z ziemi jeszcze przed reformą (tam gdzie proces ten był intensywny, możliwości „odcinania“ w toku przeprowadzania reformy były już mniejsze). W związku z tym w majątkach wielkoobszarniczych odcinki okazały się większe.

Autor podkreśla, że większość umów dobrowolnych zawarto w pierwszych latach realizacji reformy i że procent ich był wyższy w guberniach czarnoziemnych. Sprawę tzw. darmowych nadziałów w oparciu o § 123 ustawy z 19 lutego (chłopi mogli rzec się reszty nadziału, otrzymując w zamian nie mniej niż 1/4 za darmo), autor wiąże z aktualnymi cenami ziemi w danym rejonie i ich stosunkiem do wartości wykupu, co rzutowało na stosunek chłopów do darmowego nadziału. Autor zwraca uwagę na niejednakowy los tych, którzy przyjęli darmowy nadział. Jedni ulegli proletaryzacji, inni tą drogą (nie płacąc wykupu) uzyskali środki na zakup ziemi na warunkach dogodniejszych niż wykup, a poprzez zakup większej ilości ziemi stopniowo weszli w szeregi burżuazji wiejskiej.

W „Otmienie kriepostonogo prawa“ w rozdziale o reformie w Kraju Zakaukaskim, na Kaukazie i w Besarabii autor przypomniał, na co nie zwrócili uwagi polscy recenzenci tej pracy, wypowiedź Hercena o wpływie powstania styczniowego na reformę w Gruzji. W omawianej obecnie pracy specjalny rozdział poświęcony został reformie na Litwie, Białorusi i Ukrainie Prawobrzeżnej. Zajonczkowski podkreślił w nim historyczną rolę powstańczych dekretów 22 stycznia 1863 obiecujących oddanie chłopom całego nadziału, wolnego od powinności, podczas gdy reformą przeprowadzana przez carał według obowiązującego dotąd ustawodawstwa miała wiązać się ze wszystkimi konsekwencjami ustaw 19 lutego.

W tej części pracy największe znaczenie posiada analiza przebiegu operacji wykupnej i konfrontacja „ustawnych gramot“ z aktami wykupnymi. „Tylko na podstawie zbadania aktów wykupnych można dokładnie określić rzeczywiste rozmiary nadziałów, jakie chłopci otrzymali w wyniku reformy 1863 r.“ — stwierdza autor. W rezultacie tej reformy chłopci białoruscy i litewscy powiększyli swe nadziały, głównie dzięki rewindykacji ziem odebranych im w latach 1857—61, tj. od opublikowania reskryptów (na Ukrainie przez przywrócenie nadziałów inwentarzowych zabranych po r. 1847). Powinności, rzutujące na wielkość wykupu, zostały obniżone w guberniach litewskich średnio z 2 rb. 14 kop. na 77 kop. za dziesięcinę a więc o 64% (gubernia kowieńska 43%, witebska 59, wileńska 65, grodzieńska 60, mińska 75), zaś na Ukrainie o 48% (gubernia kijowska 41, podolska 45, wołyńska 58). Tu wreszcie, w przeciwieństwie do gubernii wielkorosyjskich przeprowadzano operację wykupu. Mimo to cena wykupu ziemi nie odpowiadała jej rzeczywistej wartości, opłaty chłopów rządowych odpowiadające cenom ziemi były niższe. Dowodzi to, że do wykupu, zarówno w guberniach litewskich jak i ukraińskich, wliczono w pewnym stopniu wykup za pańszczyzną.

Autor idąc za wydawnictwem D. Richtera z 1900 r. przytacza dane o serwitutach. W guberniach litewskich istniały głównie serwituty pastwiskowe (na wygonach i w lasach), pewną rolę odgrywało rybołówstwo, inne serwituty występowały w mikroskopijnych rozmiarach. W guberniach ukraińskich sytuacja była trochę od-

mienna, m. in. obok większego niż na Litwie zasięgu rybołówstwa, pewna choć niewielka (kilka procent) liczba gospodarstw zachowała serwituty leśne (zwłaszcza opałowe), a ponadto w stosunkowo dużych rozmiarach występował serwitut pasienia na ugorach.

Śledząc spory toczące się w Petersburgu wokół reformy 1863 r. na Litwie Zajoncowski wskazuje, że reforma została przeprowadzona pod wpływem sytuacji stworzonej przez powstanie, mimo sprzeciwów konserwatystów: Gorczakowa, Gagarina, Dołgorukowa i Panina. Omawiając przygotowanie reformy na Ukrainie autor zwraca uwagę m. in. na sprzeciw generał-gubernatora kijowskiego Annienkowa, przeciwko wprowadzeniu zasady obowiązkowego wykupu; na Litwie w latach 1867—9 generał-gubernatorzy Baranow i Potapow ze swej strony podejmowali próby zrewidowania reformy 1863 r. Interesujące są uwagi autora o „mirowych“ pośrednikach, którzy w epoce Murawiewa napłynęli na Litwę, a później i na prawobrzeżną Ukrainę, o zastrzeżeniach wobec nich Murawiewa. Niektóre z tych uwag przydają się również dla oświetlenia późniejszej sprawy komisarzy włościańskich w Królestwie. Wiążą się z tym ciekawe uwagi o mirowych pośrednikach w guberniach wielkorosyjskich, o opozycji liberałów przeciw nadanemu, ostatecznie kierunkowi prac, przykłady usuwania liberalnych pośredników, przy równoczesnym stwierdzeniu, że ci ostatni dalecy byli w istocie od przypisywanego im radykalizmu.

Czytelnik nie dostrzega jednak (poza uwzględnieniem wpływu powstania styczniowego) tła reformy w tym zakresie, w jakim wiąże się ono z szerzej pojętym problemem rządów Murawiewa na Litwie. Sprawa ta wypływa mimochodem z racji skarg późniejszych gubernatorów na nadużycia systemu murawiewowskiego, ale w tym wypadku chodzi o inne zjawisko. Sprawa terroru, aresztowań i zsyłek w okresie dławienia powstania zazębiała się w pewnej mierze z losami chłopów, bo i ich w jakimś stopniu terror ten dotykał. Analogiczne problemy na terenie Królestwa dostrzegam w świetle zarówno prowadzonych obecnie badań F. R a m o t o w s k i e j jak i własnych spostrzeżeń zupełnie wyraźnie (aresztowania pokrywające się w czasie i miejscu z realizacją reformy, egzekucje w rodzinnych wsiach skazanych itp.). Dla badania dziejów Królestwa Polskiego sprawa reform na ziemiach litewskich, białoruskich i ukraińskich istotna jest z paru powodów. Wchodzi tu w grę zarówno zapożyczenia z ustawodawstwa, a może ściślej niektóre zbieżności metod, jakie rząd carski stosował na obu terenach, jak również problem roli ludzi z aparatu Murawiewa w realizacji reformy 1864 r. w Królestwie, powoływanie się nawet w wypadku trudności w terenie na stosowaną na tamtych ziemiach procedurę. Z kwestii luźniej związanych z tą problematyką, ale także interesujących polskich historyków, wymienić należy sprawę wsi tzw. okręgu białostockiego, wówczas wchodzącego w skład guberni grodzieńskiej, a także sygnalizowany przez autora w oparciu o akta petersburskie problem statystyki narodowościowej (niestety autor przytoczył dane tylko w odniesieniu do klas posiadających w guberniach litewskich i białoruskich).

Polscy recenzenci „Otmieny krieptnogo prawa“ (Z. S t a n k i e w i c z, W. S l i w o w s k a i M. W i e r z c h o w s k i) wskazywali 3 lata temu na pilną potrzebę podjęcia badań na reformą 1864 r. w Królestwie. Ponieważ w chwili obecnej badania te prowadzone są na dość szeroką skalę, należy zastanowić się raczej nad stopniem przydatności metod zastosowanych w pracy Zajoncowskiego do naszych własnych badań.

Zniszczenie w czasie ostatniej wojny zespołu tabel likwidacyjnych i nadawczych z byłego archiwum Komitetu Urządzącego i braki, jakie w wyniku zniszczeń wojennych wytworzyły się w zbiorach tabel pozostałych po gubernialnych urzędach spraw włościańskich, utrudniają znacznie badania. Dla niektórych regionów Króle-

stwa mamy ogromne luki. Ponadto w zachowanych tabelach dokumentacja jest szczuplejsza niż w rosyjskich „ustawnych gramotach“, daje się odczuć zwłaszcza brak protokołów sprawdzania tabel. Nieco odmienny był również przebieg realizacji reformy w Królestwie, duże znaczenie miały ostateczne często decyzje komisji i komisarzy wydane zanim zaczęło się układanie tabel. I dlatego pionierskie zastosowanie metody, podobnej do metod Zajonczkowskiego, w historiografii polskiej, w jednym z rozdziałów pracy J. Leskiewiczowej o dobrach osieckich, doprowadziło do ciekawych, ale miejscami dyskusyjnych wyników. Do rezultatów uzyskanych przez autorkę należy dorzucić obraz uzyskany z konfrontacji ostatecznych wyników reformy z dążeniami wsi, które nie zostały uwzględnione.

Ta sprawa w pewnej mierze rzutuje i na problem wyników badań recenzowanej pracy. Autor słusznie postuluje by nie odrywać ruchu chłopskiego od realizacji reformy. Ruch ten to nie tylko wielkie wystąpienia tłumione przez wojsko (zachodzi obawa, że dzięki łatwiej dostępnej bazie źródłowej część historiografii radzieckiej na nich przede wszystkim koncentruje swą uwagę) oraz omówione przez autora odmowy podpisywania „ustawnych gramot“, ale i konkretne żądania chłopskie w poszczególnych wsiach. Nie pokrywają się one chyba z zakazami zawartymi w „ustawnych gramotach“, zsumowane jednak dają dość wyraźny obraz. Zdają sobie sprawę, że konfrontacja tych postulatów z wynikami reformy nie w formie ogólnikowej ani w formie egzemplifikacji (stosują ją liczne najnowsze opracowania polskie) nasuwa wiele trudności, ale dla właściwej oceny realizacji reformy rozstrzygnięcie tego problemu, sygnalizowanego zresztą niekiedy przez przytoczony w pracy materiał, jest niezbędne.

Obszerna bibliografia byłaby, moim zdaniem, bardziej przejrzysta, gdyby obok zestawienia prac klasyków marksizmu, źródeł drukowanych i opracowań (z podziałem na prace sprzed i po 1917 r.) zawierała również zestawienie wykorzystanych zespołów archiwalnych i zbiorów rękopiśmiennych. W tym zakresie czytelnik musi orientować się poprzez omówienie bazy źródłowej we wstępie oraz przez analizę przypisów.

Jeden z recenzentów „Otmieny kriepostnogo prawa“ nazwał książkę tę chyba niesłusznie pracą popularno-naukową. Błędny ten sąd wypływa jednak właśnie z zalet prac prof. Zajonczkowskiego — z dużej przejrzystości konstrukcji, z wyrobienia pióra autora i z jego umiejętności łączenia analizy z syntezą, dalekich od sloganowości i ilustracyjności, a opartych o sumiennie przeprowadzone badania. Autor konstruował „Prowadzenie w żizń“ w ten sposób, że czytelnik, zwłaszcza w częściach poświęconych „ustawnym gramotom“ i wykupowi, może śledzić tok rozumowania, kontrolować, jak analiza ogromnego materiału daje zrazu cząstkowe, potem szersze wnioski syntetyzujące, może obserwować warsztat naukowy badacza. Recenzowana praca, skłaniająca do licznych refleksji i porównań, jest przykładem twórczego stosowania przez autora metodologii marksistowskiej.

Krzysztof Groniowski

W. M. M o s s e, *The European Powers and the German Question 1848—1871, with special reference to England and Russia*, Cambridge University Press, 1958, s. IX + 410.

Historia dyplomatyczna zjednoczenia Niemiec w połowie XIX w. ma swą obszerną i różnorodną literaturę; głównym jej tematem była dotąd z natury rzeczy polityka Bismarcka. Historycy niemieccy sławili osiągnięcia „żelaznego kanclerza“; hi-